

Paulina Kramarz¹

Zakład Polityki Społecznej i Doradztwa,
Uniwersytet Rolniczy im. Hugona Kołłątaja w Krakowie

Uwarunkowania i ekonomiczne znaczenie produkcji ziarna kakaowca w krajach Afryki Zachodniej

Determinants and economic significance of cocoa production in West Africa region

Synopsis. Kraje Afryki Zachodniej takie jak Ghana, Wybrzeże Kości Słoniowej należą do największych światowych producentów i eksporterów ziarna kakaowca z łącznym udziałem przekraczającym 50% światowego eksportu. Zmienność wielkości produkcji w zależności od warunków klimatycznych i wewnętrznych problemów politycznych w gospodarkach uzależnionych od eksportu kakao, może stanowić przyczynę wahań koniunktury gospodarczej. Jednocześnie produkcja i obrót ziarnem kakaowca stanowi podstawę budowania strategii rozwoju tych terenów. Celem artykułu była analiza ekonomicznego znaczenia produkcji ziarna kakaowca w krajach Afryki Zachodniej.

Słowa kluczowe: Afryka Zachodnia, Ghana, Wybrzeże Kości Słoniowej, Nigeria, produkcja ziarna kakaowca, monokultura eksportowa

Abstract. The purpose of this paper was to describe economic significance of cocoa production in West Africa region. West African countries are the leading world's producers of cocoa beans. Share in world merchandise trade of Ghana and Cote d'Ivoire exceeds 50%. Yields variability (susceptible of disease and changing weather conditions) can wield influence on economic situation in mentioned countries. However cocoa trade is ceaselessly the basis of economic development in this region.

Key words: West Africa, Ghana, Cote d'Ivoire, Nigeria, cocoa production, export monoculture

Wprowadzenie

Afryka Zachodnia obejmuje obszar rozciągający się w granicach wyznaczonych przez Zatokę Gwinejską od strony południowej, Saharę od północy, pas wzniesień na terenach granicznych Nigerii i Kamerunu oraz jezioro Czad od wschodu. Rozciąga się na powierzchni niemal 5 mln km², poprzez strefy klimatu podrównikowego wilgotnego, podrównikowego suchego i zwrotnikowego suchego (Dobosiewicz, 1977). Kraje Afryki Zachodniej (Benin, Burkina Faso, Republika Zielonego Przylądka, Wybrzeże Kości Słoniowej, Gambia, Ghana, Gwinea Bissau, Liberia, Mali, Niger, Nigeria, Senegal, Sierra Leone, Togo, Mauretania) tworzą przestrzeń ekonomiczną intensywnej wymiany handlowej pomiędzy Afryką i Unią Europejską - partnerstwo handlowe między Afryką Zachodnią stanowi 2% całej wymiany handlowej UE i ponad 38% wymiany handlowej między UE a regionami Afryki, Karaibów i Pacyfiku) (Economic..., 2015).

Kakao należy do upraw eksportowych Afryki Zachodniej o największym znaczeniu ekonomicznym. Ze względu na wymagania klimatyczne uprawa przebiega w krajach

¹ mgr inż., e-mail: p-kramarz@wp.pl

klimatu okołorównikowego (Ghana, Wybrzeże Kości Słoniowej, Togo, Nigeria). Pierwsze plantacje zakładano na tych terenach w XIX w. (Dobosiewicz, 1977), a ich popularyzacji towarzyszyło wykorzystanie siły roboczej pochodzącej z niewolnictwa i przymusu (Ould i in., 2004). Współcześnie dużą grupę osób zatrudnionych przy zbiorach ziarna kakaowca stanowią imigranci, napływający głównie na tereny Ghany i Wybrzeża Kości Słoniowej (Adepoju, 2005). Uprawa wyróżnia się wysoką opłacalnością, wysokimi kosztami zakładania plantacji i zmiennością wielkości plonów w zależności od uwarunkowań pogodowych (w szczególności wysokości opadów) i nasileniem występowania chorób i szkodników (Dobosiewicz, 1977). Występowanie szkodników i chorób jest powodem 30-procentowego zmniejszenia plonów kakao w skali globalnej, a w Afryce Zachodniej dochodzi nawet do 80% (The cocoa..., 2004).

W krajach Afryki Zachodniej sektor rolniczy odgrywa kluczową rolę w gospodarce, stanowiąc jednocześnie miejsce zatrudnienia dla 60% ludności i źródło towarów eksportowych (Regional..., 2008). Rozwój rolnictwa przyczynia się do zapewnienia bezpieczeństwa żywnościowego, zwalczania ubóstwa i wzrostu udziału w handlu zagranicznym. Charakteryzuje się niskim poziomem produktywności i dużym stopniem zależności od uwarunkowań środowiskowych (Hollinger i Staaz, 2015).

Celem pracy była próba oceny ekonomicznego znaczenia produkcji i eksportu ziarna kakaowca w gospodarkach krajów regionu jego najintensywniejszej produkcji – Afryki Zachodniej. Posłużono się przykładami krajów zachodnioafrykańskich mających największy udział w światowym eksporcie. Wykorzystano dane statystyczne zgromadzone przez Światową Organizację Handlu (WTO) oraz Organizację Narodów Zjednoczonych do spraw Wyżywienia i Rolnictwa (FAO). Przeprowadzona analiza dotyczy lat 1960-2013.

Produkcja i eksport ziarna kakaowca w krajach Afryki Zachodniej

Kakaowiec jest rośliną wieloletnią, o dużej zmienności odmian (Wrigley, 1972). Uprawa jest prowadzona w klimacie okołorównikowym, gorącym i wilgotnym w pasie pomiędzy 0 a 20 stopniem szerokości geograficznej południowej i północnej (Díaz Pérez i Pohlen, 2010). Najlepsze plony osiąga w średniorocznej temperaturze od 24°C do 28°C i przy sumie opadów na poziomie 2000 mm (Podbielkowski, 1992). Wymaga zacieniania (najczęściej w postaci nasadzenia palm kokosowych) ograniczającego wahania temperatur wokół roślin, pełniącego jednocześnie rolę ochrony przed wiatrem i występowaniem niektórych światłolubnych szkodników (m.in. pluskwiaków i przyłżeńców) (Wrigley 1972). W krajach Afryki Zachodniej uprawa przebiega głównie w obrębie indywidualnych gospodarstw rolnych o średniej wielkości plantacji ok. 2ha (Cadoni, 2013; Asante-Poku i Angelucci, 2013).

Ponad 60% wartości światowego eksportu ziarna kakaowca przypada na kraje Afryki Zachodniej, będące jednocześnie jego największymi producentami: Wybrzeże Kości Słoniowej (30,16%) i Ghanę (25,62%) (FAOSTAT, 2012). Zarówno wielkość produkcji jak i eksportu wykazuje w poszczególnych latach silne zróżnicowanie. Na przestrzeni lat 1994-2013 wielkość produkcji mierzona wartością kakao ulegała zwiększeniu a wahania wartości rocznego eksportu odpowiadały zmianom eksportu największego światowego producenta (tab. 1).

Wybrzeże Kości Słoniowej jest liderem afrykańskiej i światowej produkcji, utrzymując od 2009 roku wartość produkcji na poziomie powyżej 1,5 mln dolarów.

Wysoka dynamika przyrostów produkcji utrzymuje się z niewielkimi odchyleniami (spadek nastąpił w 2012 r. w porównaniu do roku 2011, a w 2013 r. wartość była porównywalna do 2013 r.) od 2004 r. Wyraźny wzrost produkcji ziarna kakaowca w Ghanie po 2010 r., przełożył się na wzrost wartości eksportu. W Nigerii po gwałtownym spadku produkcji w 1999 r. utrzymuje się jej niski poziom nie przekraczający 0,5 mln dolarów (za wyjątkiem lat 2006 i 2008). Po roku 2008 pomimo wzrostu powierzchni zbiorów nastąpił spadek wielkości plonów, co jest związane w głównej mierze z nasileniem występowania szkodników i niskim poziomem zmechanizowania rolnictwa (Cadoni, 2013; Nwachukwu i in., 2010). Do roku 1979 Nigeria zajmowała drugie miejsce w udziale światowego eksportu (w latach 1960-1979 średnio 20%; Ghana 30%, Wybrzeże Kości Słoniowej 13%) była liderem światowego eksportu, a do roku 1999 udział w światowej produkcji sięgał 40% (FAOSTAT, 1960-1999). Zmienność wartości produkcji w tym kraju była w latach 1993-2013 największa w regionie i w poszczególnych latach dochodziła do 700%. Kakao było głównym produktem eksportowym nigeryjskiego rolnictwa i ważnym źródłem przychodów kraju do czasu rozpoczęcia eksploatacji złóż ropy naftowej. Liberalizacja rynku kakao znajdującego się do 1986 r. pod kontrolą rządu doprowadziła do postępującego spadku jakości ziarna i spadku wartości eksportu (Cadoni, 2013).

Tabela 1. Wartość produkcji i udział w światowym eksporcie ziarna kakaowca w wybranych krajach Afryki Zachodniej w latach 1994-2013

Table 1. Gross production value and share in world total cocoa exports in West African countries, 1994-2013

rok	wartość produkcji (mln USD)				udział w światowym eksporcie (%)		
	świat	Ghana	Wybrzeże Kości Słoniowej	Nigeria	Ghana	Wybrzeże Kości Słoniowej	Nigeria
1994	2428.58	92.74	458.80	898.40	13.56	35.69	7.90
1995	2732.27	235.52	718.02	680.54	13.35	43.41	6.46
1996	3220.78	233.84	772.74	1184.03	18.67	43.03	6.51
1997	3427.63	188.76	824.47	1303.13	12.50	43.58	5.84
1998	3793.58	318.41	926.36	1345.70	14.72	42.24	6.10
1999	2245.10	365.99	661.13	208.99	13.97	43.71	10.04
2000	1953.60	180.08	615.95	278.58	18.23	38.10	9.47
2001	2252.43	188.80	782.33	327.48	16.02	40.73	8.51
2002	3193.75	266.17	1201.22	405.66	12.15	44.64	6.38
2003	4054.89	503.40	1599.90	383.91	15.48	39.69	10.01
2004	3224.95	736.67	552.12	351.06	19.26	36.52	7.08
2005	3555.92	734.09	803.72	431.18	17.95	33.48	9.68
2006	3969.67	732.43	925.02	536.11	22.47	30.10	6.49
2007	4176.97	602.82	976.57	368.68	18.04	28.95	5.74
2008	5406.93	776.63	1441.70	609.85	16.32	29.48	8.20
2009	5609.70	828.40	1610.23	257.01	13.68	32.56	7.51
2010	7862.79	1060.76	2587.64	412.16	10.39	30.40	8.09
2011	8211.11	1270.70	2574.16	411.71	22.87	31.48	6.60
2012	7135.31	1296.65	2329.12	167.59	25.62	30.16	5.97
2013	6947.70	1210.93	2394.99	160.58	-	-	-

Źródło: (FAOSTAT, 1994-2013), obliczenia własne.

Z początkiem lat 90. w wyniku utrzymujących się złych warunków pogodowych plony uległy gwałtownemu zmniejszeniu. Ponowny spadek był odzwierciedleniem przemian ustrojowych w latach 2000-2005 (Nwachukwu i in., 2010). Do czasu gdy handel ziarnem

kakaowca został zliberalizowany, kontrolujący go rząd subwencjonował sprzedaż sadzonek nowych odmian i partycypował w kosztach nawozów sztucznych. Ceny utrzymywane były na stałym poziomie, przy czym prowadzono restrykcyjne kontrole jakości (Dobosiewicz, 1977). Jakość i wielkość plonu uzyskiwanego z hektara zmniejszyła się w wyniku zaprzestania tych działań. Średni plon uzyskiwany z hektara uprawy kakao w Ghanie jest niższy w przybliżeniu o 40% niż w przypadku plantacji Wybrzeża Kości Słoniowej (Mohammed i in., 2012; Asante-Poku i Angelucci, 2013). Mniejsze zbiory wynikają z występowania szkodników i chorób (w tym takich które nie występują w innych krajach Zachodniej Afryki – szczególnie szkodliwy-wirus CSSV - Cocoa Swollen Shoot Virus) (International..., 2001), starszym wiekiem plantacji w porównaniu do innych krajów Afryki Zachodniej, niskim poziomem inwestycji w technologie uprawy i zbioru (Kolavalli i Vigneri, 2011; Asante-Poku i Angelucci, 2013). Istniejąca w Ghanie od 1974 r. rządowa instytucja kontrolująca wymianę handlową ziarnem kakaowca Cocobod, niezależnie od częściowej liberalizacji handlu, wciąż odgrywa wiodącą rolę w regulacji wymiany handlowej i uprawy. Ceny skupu są utrzymywane na stałym poziomie (tego rodzaju praktykę stosowano także w Nigerii do czasu zniesienia rządowej kontroli) (Kolavalli i Vigneri, 2011). Cocobod pełni znaczącą rolę w zapobieganiu niszczenia upraw przez szkodniki i patogeny za pomocą m. in. opryskiwania plantacji, doskonali wciąż niewystarczającą infrastrukturę ułatwiająca dostęp do plantacji i transport surowca. Mimo licznych problemów związanych z takim system zarządzania krajową produkcją do których należą korupcja, zaniżanie cen oferowanych producentom i monopol informacyjny, stałe restrykcyjne kontrole jakości są przyczyną utrzymywania wysokiego popytu na ziarno kakaowca pochodzące z Ghany, wyróżniające się najlepszą jakością i największą zawartością tłuszczu (Asante-Poku i Angelucci, 2013, International..., 2001). Jako że możliwości zwiększania powierzchni uprawy w Ghanie są ograniczone, szansa na dalsze zwiększanie wielkości plonów i wartości eksportu tkwi w zwiększeniu produktywności uprawy i zapobieganiu stratom (Mohammed i in., 2012. Wzrostowi produkcji i eksportu kakao w Wybrzeżu Kości Słoniowej sprzyja polityka kraju traktująca ziarno kakaowca jako przywilejowany produkt. W odpowiedzi na problemy ekologiczne związane z degradacją lasów i zmniejszaniem zalesiania powodowanym między innymi poprzez nielegalne prowadzenie upraw na obszarach chronionych prowadzone są programy zrównoważonego rozwoju produkcji na tych terenach. Handel został zliberalizowany w 1999 r. i obecnie duży udział w inwestycjach i skupie ziarna odgrywają inwestorzy sektora prywatnego (International..., 2011; Bitty i in., 2015). Efekt wprowadzonych w 1999 r. regulacji nie może zostać w pełni oceniony ze względu na przebieg wojny domowej i wewnętrznego konfliktu trwającego do 2007 r. (McIntyre, 2001). Zarówno wartość produkcji jak i eksportu wykazywały silny rosnący trend w latach 2002-2013, a czasowe obniżenie wartości produkcji po 2004 r. zakończył jej 70-procentowy wzrost w 2008 r. (tab. 1).

Znaczenie produkcji i eksportu ziarna kakaowca w rozwoju gospodarczym krajów Afryki Zachodniej

Ze względu na nieelastyczność podaży ziarna kakaowca i wahania, którym podlegają jego ceny (jest to jeden z powodów regulacji cen skupu wprowadzanych w krajach eksportujących kakao), wzrosty i spadki wartości eksportu wykazują oddziaływanie na gospodarkę krajów-producentów, szczególnie tam gdzie występuje tzw. monokultura

eksportowa. Plantacje kakao przynoszą zbiory dopiero po 5-7 latach od momentu ich założenia co uniemożliwia szybkie reagowanie na zmiany ceny zmianą wielkości lub kierunku produkcji (Dobosiewicz, 1977).

Największym światowym importerem ziarna kakaowca jest Unia Europejska z wartością importu osiągającą niemal 5 mld dolarów, co w 2013 r. odpowiadało 1,75 mld ton i 56% tonażu światowej wymiany handlowej tym produktem (FAOSTAT 2013). Około 40% całego importu kakao do UE, pochodzi z Wybrzeża Kości Słoniowej, co przyczynia się do utrzymania dodatniego bilansu handlowego z UE, przekraczającego w 2013 r. 900 mln euro (FAOSTAT, 2013). Wielu autorów podkreśla znaczenie uprawy kakao w rozwoju społeczno-ekonomicznym Krajów Afryki Zachodniej (Adepoju, 2005; Dobosiewicz, 1977; Hollinger i Staatz, 2015; Mohammed i in., 2012). Wysoki udział eksportu tego surowca w wartości eksportu ogółem Wybrzeża Kości Słoniowej i Ghany potwierdza uzależnienie gospodarek tych krajów od uprawy ziarna kakaowca (tab. 2).

Tabela 2. Udział handlu ziarnem kakao w eksporcie i w relacji do wartości PKB wiodących producentów regionu Afryki Zachodniej w latach 1973-2012 (%)

Table 2. Share of cocoa beans in total export and cocoa export to GDP ratio in West African leading cocoa-producing countries (1973-2012, %)

Wyszczególnienie	Ghana		Wybrzeże Kości Słoniowej		Nigeria	
	udział w eksporcie ogółem [%]	eksport kakao w relacji do PKB [%]	udział w eksporcie ogółem [%]	eksport kakao w relacji do PKB [%]	udział w eksporcie ogółem [%]	eksport kakao w relacji do PKB [%]
1973-1977	60.06	12.30	18.29	6.38	3.75	0.36
1978-1982	56.63	11.06	25.76	7.64	2.58	0.23
1983-1987	42,06	5,67	30,31	11,02	2,65	0,21
1988-1992	35.72	3.72	26.51	6.75	1.86	0.26
1993-1997	26.58	10.61	29.48	34.32	1.44	0.28
1998-2002	23.45	9.15	27.86	15.54	1.48	0.15
2003-2007	31.22	13.95	22.16	20.82	0.96	0.23
2008-2012	15.94	15.13	21.55	22.32	0.67	0.90

Źródło: (FAOSTAT, 1973-2012), obliczenia własne.

W Ghanie w latach 1973-1982 udział eksportu kakao w eksporcie ogółem przekraczał 50% a w pięcioleciu 1973-1977 stanowił średnio 60 %. Do 1992 roku był wyższy niż w przypadku Wybrzeża Kości Słoniowej. W Ghanie zmniejszył się średnio o połowę w okresie 2008-2012 w porównaniu do poprzedzającego pięciolecia, przy jednoczesnym zwiększeniu relacji eksportu kakao do PKB. W obydwu krajach ziarno kakaowca dominuje w strukturze eksportu, dochodząc w ostatnim 10-leciu nawet do 48% (2004 r.) w Ghanie. W Wybrzeżu Kości Słoniowej najwyższy udział eksportu kakaowca w tworzeniu PKB występował w latach 1993-1997. Od roku 1973 wykazuje tendencję rosnącą, utrzymując się od 2003 r. na średnim poziomie przekraczającym 20%. W Nigerii znaczenie ziarna kakaowca w gospodarce kraju jest niewielkie. Od 1993 r. udział w eksporcie ogółem tego kraju nie przekraczał 1,5%, a w relacji do PKB jego udział stanowił mniej niż 1%. Niewielki wzrost w latach 2008-2012 wiązał się ze zwiększeniem wielkości produkcji i eksportu. W tabeli 3 zamieszczono wskaźniki makroekonomiczne reprezentujące kondycję gospodarki największych producentów kakao w Afryce Zachodniej. Dane statystyczne wskazują na dwukrotnie niższy udział handlu w tworzeniu PKB w Nigerii,

aniżeli w przypadku dwóch pozostałych omawianych krajów. Gospodarka Ghany i Wybrzeża Kości Słoniowej oparta jest na wymianie handlowej (stosunek przychodów z wymiany handlowej stanowi odpowiednio 95% i 85 % do wartości PKB) z czego ponad 40% to przychody z eksportu produktów rolnych. Mniejszy odsetek w strukturze eksportu stanowią paliwa i produkty przemysłu wydobywczego, dominujące w strukturze nigeryjskiego handlu i zapewniające dodatni bilans obrotów bieżących, wynoszący na rok 2012, 20 mld dolarów. Jednocześnie w Nigerii sektor rolniczy wciąż stanowi miejsce zatrudnienia dla 70% populacji (podobnie jak w przypadku Wybrzeża Kości Słoniowej). Poniżej granicy ubóstwa żyje podobny odsetek ludności (70%) – wyższy niż w przypadku pozostałych omawianych krajów, co potwierdza sygnalizowane w literaturze pozytywne oddziaływanie dochodowej uprawy ziarna kakaowca na status ekonomiczny ludności. Analiza danych statystycznych za pomocą korelacji liniowej Pearsona wykazała silny, istotny statystycznie (na poziomie istotności $\alpha=0,05$) dodatni związek korelacyjny, między wartościami wskaźnika PKB *per capita*, a wartością produkcji ziarna kakaowca w latach 1994-2013 w Ghanie (0,929) i Wybrzeżu Kości Słoniowej (0,804). W przypadku Nigerii, w której uprawa i eksport ziarna kakaowca ma mniejsze znaczenie dla gospodarki, zależność ta była ujemna (-0,501). Dane statystyczne wskazują na przewagę gospodarczą tych obszarów nad pozostałymi krajami Afryki Zachodniej (średnia wartość wskaźnika PKB *per capita* Afryki Zachodniej w 2013 roku kształtowała się na poziomie 1 168 dolarów) (FAOSTAT, 2013).

Tabela 3. Wybrane wskaźniki makroekonomiczne: Ghana, Wybrzeże Kości Słoniowej, Nigeria

Table 3. Selected macroeconomic indicators of Ghana, Cote d'Ivoire, Nigeria

Wyszczególnienie	Ghana	Wybrzeże Kości Słoniowej	Nigeria
PKB <i>per capita</i> (USD, 2013)	1 846,00	1407,00	2966,00
bilans obrotów bieżących (w mln USD, 2012)	-4778,00	465,00 (2010)	20000,00
odsetek zatrudnionych w rolnictwie (% , 2014)	44,7	68,0	70,0 (1999)
udział rolnictwa w tworzeniu PKB (% , 2014)	22,0	18,3	20,2 (2013)
udział handlu w tworzeniu PKB (% , 2011-2013)	85,10	95,00 (2012)	37,60
udział w strukturze eksportu produktów rolnych (% , 2013)	42,30	48,50	2,60
udział w strukturze eksportu paliw i produktów	24,70 (2013)	22,20	96,40
odsetek ludności żyjącej poniżej granicy ubóstwa (%)	24,20 (2013)	42,00 (2006)	70,00 (2010)

Źródło: (FAOSTAT, 2013; CIA, 2006-2014; WTO, 2012-2013).

Podsumowanie

Afryka Zachodnia jest największym światowym producentem i eksporterem ziarna kakaowca. W krajach takich jak Ghana i Wybrzeże Kości Słoniowej monokultura eksportowa produktów rolnych, w szczególności ziarna kakaowca stanowiącego w latach 1973-2012 średnio 37 i 25 % wartości całego krajowego eksportu i odpowiednio 10 i 15 % w relacji do wartości PKB (FAOSTAT, 1973-2012), uzależnia rozwój gospodarczy od trudnych do oszacowania wahań wielkości produkcji tego surowca. Perspektywa intensywnego rozwoju produkcji (z racji zagrożeń związanych z oddziaływaniem na środowisko naturalne), stawia wyzwania przed kształtowaniem przyszłych strategii zrównoważonego rozwoju tych terenów. Dzięki wysokiej opłacalności eksportu ziarna

kakaowca i podkreślanym w przytoczonych źródłach oddziaływaniu jej zwiększenia na wzrost zamożności społeczeństw, wymienione kraje mogą w ciągu najbliższych lat wyróżniać się na tle regionu Afryki Zachodniej korzystnymi tendencjami rozwoju społeczno-ekonomicznego.

Literatura

- Adepoju, A. (2005). Migration in West Africa. Global Commission on International Migration. Pobrano październik 2015 z: http://iom.ch/jahia/webdav/site/myjahiasite/shared/shared/mainsite/policy_and_research/gcim/rs/RS8.pdf.
- Asante-Poku, A., Angelucci, F. (2013). Analysis of incentives and disincentives for cocoa in Ghana. Technical notes series. MAFAP, FAO, Rome. Pobrano październik 2015 z <http://www.fao.org/3/a-at551e.pdf>.
- Bitty, A. E., Gonedele, Bi S., Koffi Bene J. C., Kouassi P. K., McGraw W. S. (2015). Cocoa farming and primate extirpation inside Cote d'Ivoire's protected areas. Tropical Conservation Science. Vol.8(1): 95-113 Pobrano październik 2015 z: http://tropicalconservationscience.mongabay.com/content/v8/tcs_v8i1_95-113_Bitty.pdf.
- Cadoni, P. (2013). Analysis of incentives and disincentives for cocoa in Nigeria. Technical Notes Series. MAFAP, FAO, Rome. Pobrano październik 2015 z: <http://www.fao.org/3/a-at586e.pdf>.
- CIA (2006-2014). The World Factbook. Pobrano październik 2015 z: <https://www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-factbook/>.
- Díaz Pérez, V., Pohlan, H. A. J. (2010). Growth and production of cacao [in:] Encyclopedia of Life Support Systems. Eolss Publishers Company Limited. Pobrano październik 2015 z: <http://www.eolss.net/sample-chapters/c10/e1-05a-43-00.pdf>.
- Dobosiewicz, Z. (1977). Geografia ekonomiczna Afryki. Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Economic Partnership Agreement with West Africa – Facts and figures. [2015]. European Commission. Pobrano październik 2015 z: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2014/july/tradoc_152694.pdf.
- FAOSTAT. (1960-2012). FAO Statistics division. Pobrano październik 2015 z: <http://faostat3.fao.org/download/T/TP/E>.
- Hollinger, F., Staatz, J. M. (2015). Agricultural Growth in West Africa. Market and policy drivers. FAO, African Development Bank, ECOWAS. Pobrano październik 2015 z: <http://www.fao.org/3/a-i4337e.pdf>.
- International Trade Centre. (2001). Cocoa. A guide to trade practices. WTO, Geneva. Pobrano październik 2015 z: <http://www.intracen.org/uploadedFiles/intracenorg/Content/Publications/Cocoa%20-%20A%20Guide%20to%20Trade%20Practices%20English.pdf>.
- Kolavalli, S., Vigneri, M. (2011). Cocoa in Ghana: Shaping the Success of an Economy. [w:] Chuhan-Pole P., Angwafo M. Yes, Africa Can: success stories from a dynamic continent. The World Bank. Pobrane październik 2015 z: <http://siteresources.worldbank.org/AFRICAEXT/Resources/258643-1271798012256/Ghana-cocoa.pdf>.
- McIntyre, J. (2001). Reforming The Cocoa Marketing and Pricing System in Cote d'Ivoire. The World Bank. Pobrane październik 2015 z: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.196.5763&rep=rep1&type=pdf>.
- Mohammed, D., Asamoah, D., Asiedu-Appiah, F. (2012). Cocoa Value Chain – Implication for the Smallholder Farmer in Ghana. Southwest Decision Sciences Institute. Pobrane październik 2015 z: http://www.swdsi.org/swdsi2012/proceedings_2012/papers/Papers/PA157.pdf.
- Nwachukwu, I. N., Agwu, N., Nwaru, J., Imonikhe, G. (2010). Competitiveness and determinants of cocoa export from Nigeria. Report and Opinion. Marsland Press. Pobrane październik 2015 z: http://www.sciencepub.net/report/report0207/08_3470report0207_51_54.pdf.
- Ould, D., Jordan, C., Reynolds, R., Loftin, L. (2004). The Cocoa Industry in West Africa. A History of Exploitation. Anti-Slavery International, London. Pobrano październik 2015 z: http://www.antislavery.org/includes/documents/cm_docs/2008/c/cocoa_report_2004.pdf.
- Podbielkowski, Z. (1992). Rośliny użytkowe. Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa.
- Regional Agricultural Policy for West Africa. [2008]. ECOWAS Commission. Pobrano październik 2015 z: http://www.diplomatie.gouv.fr/fr/IMG/pdf/01_ANG-ComCEDEAO.pdf.
- Wrigley, G. (1977). Rolnictwo tropikalne. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- WTO (2010-2013). Statistics database. Trade profiles. Pobrano październik 2015 z: <http://stat.wto.org/CountryProfile/WSDBCountryPFHome.aspx?Language=E>.